

նոր եւս Բայց ինչ որ բոլոր այդ խանդավառ  
զնահատուկներէն աւելի անդին է Զանչեանի  
յիւստասկին համար, եւ ինչ որ իր մեծ սիրտը  
վստահաբար ամէն բանէ աւելի պիտի յուզէր,  
այն է թէ իր գերեզմանին վրայ զրուած  
բոլոր դպիրները արցունքով թրջած են ։

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԱՆ



ՌՈՒՍԵՐՈՒ ԿՐԻՍՏԻՐԸ ԶԱՆՇԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Ռուսքայա վետոմոսթի» թերթը, որուն  
մշտական աշխատակիցն էր Զանչեան, հետեւեալ  
կը գրէր անոր մահուանը յաջորդ օրը ։

«... Դեռ տարի մը չկայ որ տօնուեցաւ  
Զանչեանի գրական-հասարակական գործու-  
նէութեան քսանուէրնդամեակը ։ ու այդ  
տօնը ցոյց տուաւ թէ ո՛րքան անոր անունը  
ժողովրդականացած է մեր ընթերցող հասարա-  
կութեան մէջ ։ եւ այդ հուշակին կատարելապէս  
արժանի էր ան ։ Հանգուցեալը, թէ՛ իր գաղա-  
փարներով, թէ՛ իր անձնական յատկութիւն-  
ներով, եւ թէ՛ զանոնք իր բաղմարդին կիսնե-  
րին մէջ ապացուցանելու եղանակովը մեր մէջ  
ճշմարիտ «հանրային գործիչ» հազուագիւտ  
տիպար մըն էր ։ «հանրային գործիչ» բացատ-  
րու թիւնը մեր մէջ զեռ նոր է, եւ Զանչեան  
այդ անունը կրողներուն մէջ լաւագոյններէն  
մէկն էր ։ Ըլլալով տարօրինակէս վառուուն  
մարդ մը, որ օրուան հանրային աղէտներուն  
անտարբեր չէր մնար, մարդ մը որ մինչեւ ու-  
կորներուն ծովը տողորուած էր այն գաղա-  
փարներով որոնց համար իր ամբողջ կեանքին  
մէջ, մինչեւ վերջին րոպէները, գործունէու-  
թեան բոլոր ապարէզներուն մէջ կը կուռէր  
երիտասարդական պայծառ կրակով մը, Զան-  
չեան ամէն տեղ եւ ամէն բանի մէջ կը ղեկա-  
վարուէր իր սիրած նշանաբանով, magis ami-  
ca veritas (մեծագոյն բարեկամ՝ ճշմարտու-  
թիւն) ։ Մագմամբ ոռու չըլլալով հանգիստ, ան  
ճշմարիտ ոռու հաւրնասէր էր սովայն, այս  
բառին լաւագոյն իմաստովը, ամէն ինչ որ թան-  
կապին էր ոռու հասարակութեան համար, այդ  
հասարակութեան բոլոր լաւագոյն ձգտում-  
ներն ու գաղափարները, ամէն ինչ որ զայն  
կ'ուրախացնէր եւ կը վշտացնէր, այդ բոլորը

հանգուցեալին համար միշտ կենսական, անձ-  
նական, արտաքին հարց եղած է ։... Միեւնոյն  
սրտագին զգայնութեամբ արձագանք կուտար  
իր հայրենի երկրի՝ Կովկասի, ինչպէս եւ իր  
հայրենակից Հայերու կարեւորներուն ու շահե-  
րուն ։ Իր անձնական աշխատանքովն ու եւ  
ռանկովը, կարողացաւ շատ խոշոր գումարներ  
հաւաքել Թուրքիոյ վնասուած Հայերուն  
օդնկու համար ։ Զինքը անձամբ ծանչ-  
ցողները, որոնք աչքով տեսած են թէ ի՛նչ-  
պէս ծանր բարոյական տանջանքներ կրեց ան՝  
իր հայրենակիցներուն թշուառութիւններէն  
խորապէս ցնցուած, ավանայ կը հարցնէին թէ  
իւր առողջութիւնը այդ մտայլ ու ծանր  
շրջանին մէջ իր զգացմաներէն ու կրածներէն  
չճաքալուեցա՞ւ ։ Մահը անոր վրայ հասաւ  
անսպասելի կերպով, թէպէտ հանգուցեալ Զան-  
չեան հիւանդի վիճակի մէջ էր՝ ամբիւս ատալ  
կերիմէն Մոսկուա գարձած ատենը ։ Այդ վեր-  
ջին օրերը սաստկացան իր շատուց ունեցած  
որտի հիւանդութեան նշանները ։ Բայց մահ  
ուրէն երեք օր առաջ անկողնի մտաւ, եւ վերջաւ  
եկել, որովհետեւ տկար կը զղար ինքզինքը եւ  
տաքութիւն ունէր, Մահուան օրը, յուլիս  
17ին (21), իր կատարեալ գիտակցութիւնը  
պահած էր, եւ մահուանէն ժամ մը առաջ  
«Ռուսքայա վետոմոսթի» իմբրըգալիստին հետ  
իր մէկ յօդուածին վրայ կը խօսէր ։ Մահը ա-  
կընթարթի մը մէջ վրայ հասաւ ։ Զանչեան  
մեռաւ հանգաբար, առանց տանջմանքի ։»

Բրոֆեսոր Անուշիր, աշխատակիցներէն մին  
«Ռուսքայա վետոմոսթի» թերթին, հետեւեալ  
դաժմանական արտասանած է Զանչեանի դա-  
գադին վրայ ։

«Թանկագին ընկեր, բարեկամ եւ աշխատա-  
կից, քսան տարիէն աւելի դուռ բաժնեցիր մե-  
զի հետ «Ռուսքայա վետոմոսթի» ղեկավարու-  
թեան աշխատանքը ։ Արձագանք տալով հան-  
դերձ ամէն բանի որ ծարրկային է, դուռ մտա-  
նաւորաբար կը հետեւէր իրաւագիտական ու  
դատաստանական հարցերու, եւ կեանքիդ ամե-  
նագլխաւոր նպատակներէն մին ընտրած է իր  
բացատրելու ոռու հասարակութեան վաթմական  
թուականներու մեծ բարեկորոգման նշանա-  
կութիւնը եւ տպուած խօսքի միջոցով պաշտ-  
պանել անոնց հիմունքն ու սկզբունքները Ռուս  
ըլլալով՝ դատախարակութեամբ, զարգացմամբ,  
անձնութիւնով համար, գրականգործունէութեամբ,  
դուռ միեւնոյն ատեն անձուէր զաւակ էիր

գու հարազատ ազգիկ եւ անոր մեծ ծառայութիւն մատուցելի իր թշուառութեանը միջոցնով, որո աշխատանքից եւ հանդիպ շնորհիւ հաւաքելով մեծ գումարներ եւ այլ որբերը պատրաստելու համար, Լայն կրթութեան եւ զգայուն սրտի ահի բլլալով, դու կարող էիր հաւատարմապէս զնահատել թէ՛ ընդ թեան ու մանաւանդ թու հայրենիքը եղող Գողկասի գեղեցկութիւնները եւ թէ՛ արեւմտեան քաղաքակրթութեան լաւագոյն կողմերը . դուն ջերմապէս կը սիրէիր ուսւ գրագէտները որ ընդ համար թանկագին էին . քու սրտիդ մէջ արեւապաշտ կը դանէին զգալուեանի զբաւանութեան եւ հանրային կեանքի ըրոր ընթացիկ երեւոյթները, Բայց մասնաւորապէս նուիրուած էիր դուն՝ քու սիրելի լրագրիչ գործին, Դեռ մահուընէք ժամ մը առաջ, խմբագրներէն մէկուն հետ անոր մասին կը խօսէիր եւ կարելի է ըսել թէ մեծար քու սիրելի թերթիդ մտածելով, Ջերմ համբուած հապաւրակագիր, դուն ապրիցար ու մեծար փիլիսոփայ, եւ բարի քաղցր ժպիտը զեռ աղչիւ զէմբիլի վրայ պատուած կը մնայ, Ընդունէ՛ մեր խորին շնորհակալութիւնը այն ամէն ծառայութեանց համար որ դուն մատուցելի մեզի, ամբողջ ուսւ հասարակութեան, ամբողջ մարդկութեան, Թող հողը թեթեւ կայ վրադ, Յաւատեան պլաի յիշուի դուն, թանկալին ընկե՛ր եւ բարեկամ»

Հետեւեալ դամբանականը արտասանած է Ս. Ա. Մուրմանով, նախկին բրոքինգսոր եւ իրաւաբանական ընկերութեան նախագահ .

«Մնաս բարով, Գրիգոր Ալեկսանդրի, մնա՛ս բարով, հին բարեկամ եւ աշխատակից, Դուն մենք տարածած բաժնուեցար, Այժմ կանչեմք անգութ մահուան առջեւ, քու բարեկամներդ եւ յարգողներդ իրաւաբան ռւնին երախտագէտ ըլլալ կեանքին, որ զեղ օժտեց այնպիսի ձերքերով ինչպէս քիչքրու կը պարգեւէ : Դուն բաղդ ունեցար քու պատանութեանդ տարիներուն սրտանց հաւատալ օրինապաշտութեան, արգարութեան եւ ճշմարտութեան իտեպեանութեան, եւ ամբողջապէս նուիրուիլ այդ իտեպաներուն տարածմանը :

«Բայց այդ բաղդը միեւնոյն ասին կեանքի մեծ սիրագործութիւն մըն էր, եւ գոնար սընկալողութիւն, որուն համար դուն իրաւունք ունեցար կրկնակի շնորհակալութիւն ընդունելու : Մատերը եւ շատ բանի համար պէտք է

որ «շնորհակալ եմք» ըսին զեղի : Ամէն բանէ առաջ, շնորհակալութիւն զեղի, ի գիտութեան այն նախկին եւ հաւատարմական Ընկերութեան աշխատանքին, որու բաղմամբայ զործունէութեանց համար իրբեւ անոր զարտուղար, անոր հրատարակութեանց աշխատակից, անոր զբաղուններուն մասնակից, Շնորհակալութիւն զեղի քու հաւատալու ընկերներէք, փաստաբաններէն, որոնց դուն կը ձգտէիր ցոյց տալ թէ փաստաբանը արգարութեան մասնակից է եւ թէ փաստաբանութիւնը հասարակական ծառայութիւն մըն է : Ընդունելէք, փաստաբաններէն, որոնց դուն կը ձգտէիր ցոյց տալ թէ փաստաբանը այն հոսանքին համար որով դուն աշխատեցար ամբողջել այդ սեւուընը այն երազներէն մէջ որոնք մեր նախորդներն ու մեր ուսուցիչները կ'որոշեցնէին ու մեր հասակակիցները կը զնկավարէին : Վերջապէս ուսւ հասարակութիւնը շնորհակալութիւն կը մատուցանէ զեղի այն բանին համար որ դուն անոր ծանօթացողքը քու արկնակից եղաւ յայնչեք, մեզի սորվեցողքը քան նոնք սիրել եւ գնահատել : Թող յաւիտեան կենդանի մնայ Գրիգոր Ջանչեանի յիշատակը եւ թող խաղաղութեամբ հանգչի անոր աճեւնը»

«Բրա՛յ» իրաւաբանական մեծ լրագիրը կը գրէ հետեւեալը .

«Հետգնանէ կը դունասի եւ կը մարի այն ահագին ու պայծառ խարոյկը որ այնքան մօտ անցեալի մը մէջ կը լուսաւորէր եւ կը տաքցընէր Ռուսաստանը, Հիտլէնտէ կը պակսին այն մարդիկը որ կը պահպանէին անոր սրբազան ցոցերը : Մէկ քանին այլ եւս չկան, իսկ միւսները հեռու են, ուրիշ կրակներու մօտ ուրոնք ուրիշ սեղաններու առջեւ վաւտուած են, Գրիգոր Ջանչեան մին էր սովաւաթիւններէն, ան ապրեցաւ եւ մեռաւ վաթմասկաւ թուականներու առկայծող խարոյկին մօտ : Մեզի՛ իրաւաբաններու համար, մասնաւորապէս թանկագին է Ջանչեանի պատկառանքը զէպի մեծ դատաստանական օրէնքները, Որպիսի՛ հրճուեցով ան կ'ողջունէր հին սկզբունքներուն ամեն մէկ յաղթանակը, օրինակ՝ 1898 փետր. 3ի օրէնքը, որ կը լայնցնէր երգուեալներու դատարանի դործունէութեան շրջանակը եւ ո՛րքան ջերմ կեցով կը ցանկար որ օրէնքներու վերաբնութեան յանձնաժողովը դատաստանական օրէնգրութեան հին գինին նոր տիկերու մէջ թափած ատին

եւ ոչ իսկ կաթիլ մը չկորսնցնէ այդ բերեալ-  
դային մաքուր հեղուկէն :

«Բայց սակէն լաւն անցաւորէ : Գնաթաթախ  
հանդարտութեան ժամանակին շուտով կը յա-  
ջորդէ եւանդի եւ ուժի ստեղծագործ ծաղկե-  
ման ժամանակամիջոցը : Երբ նորէն յիշուին  
«մոռուած խօսքերը» : կը յիշուի նաեւ այդ  
խօսքերը քարոզող Զանչեանը, այն պատկերուն  
վրայ մեզք վշտահար ձեռքով անոր գերեզմանին  
վրայ կը գնենք, մեր որդիները պիտի աւել-  
ցնեն ուրախութեան պատկերներ :»

«Անվերնի Գուրիէր» լրագիրը կը գրէ .

«Յանձին նոր վաթեանած Գրիգոր Զանչեա-  
նի մինք կը կորսնցնենք ոչ միայն հոգեկան  
պաշնցող մաքրութիւն ունեցող անձ մը , ոչ  
միայն անարգուած ճշմարտութեան եւ մարդ-  
կային լաւագոյն խեղանքի համար անխոնջ  
մարտնչող մը, այլ եւ մեր ամենէն սաղանդա-  
ւոր հրապարակագիրներէն մէկը . :»

«Իրեւ ծագումով հայ , Զանչեանի ի հարկէ  
անտարբեր չէր կարող մնալ իր թուրքիոյ  
հայրենակիցներուն տանջանքներուն : Վնաս-  
տած Հայկիրու. օգտին» հրատարակեց «Եղբայ-  
րական օրնութիւն» հիւսնաքանդ : Հաւաքա-  
ծուն երկու տպարկութիւն ունեցաւ եւ վաթ-  
սուս հազար բուպիկ արդիւնք տուաւ : Զան-  
չեանի հայկական ծագումը բնական է որ հան-  
գիստ չէր թողուր զանազան մասնիչներն ու  
ըրպարողները , որոնք կը պատակոյն «տեսա-  
րոյս» հայրենասէրներու բանակին : Ուշադրու-  
թիւն կը հրաւիրէին, մատնանել : Է՛րնէին՝ ուր  
որ անկ է , «սերարաթիպին» եւ այլ անմիտ  
բաներու մասին կը խօսէին , կը փախտային թէ  
Զանչեան իրիւս Հայ միայն Հայկիրու համար  
կը գործէ : Ի՛նչ զայն զնկողնուցել իբրութիւն ,  
Այդ պարտիները , իրենց յատուկ խորհրայ ձե-  
ւերով , խաղաթղթերը կը խարդախէին եւ  
զիտմամբ լուծութիւն կը պահանջէին իրենց  
ծանոթ եղող այն փաստերուն մասին որոնք  
կը վկայեն թէ Զանչեան Հայկիրուն համար մի-  
այն չէր աշխատեր . «Մեծ բարենորոգում  
ներսու մասին հրատարակած իր զրգին գը-  
րեթէ ամբողջ հասոյթը հեղինակը զա-  
նազան ժամանակ նուիրեց ողու ուսանող երե-  
տասարդութեան եւ ողու սովատանջ մեծ ժիւ-  
նեւուն : Պահպանողականները պարպապէս չէին  
ուզեր ներել Զանչեանին, այդ որով ողու մար-  
դուն որ զգացուած , ողեւորուած երգեր կը  
հնչէր չէր ի պատիւ ազատարար բարենորոգում

ներուն , որոնք ա՛յնքան խոտելի են իսաւարի  
եւ մորակի երկրպագուններուն : Շատ բան կա-  
րելի է ըսել Զանչեանի մասին : Բայց միայն  
լաւ բան : «Մարդ» էր ան . Անոր թաղման ա-  
տեն շատերը կուլային , եւ այդ արցունքները  
իցոյց մարդկան չէին , անկեղծ , անյոխալոյթի  
արցունքներ էին : Կարելի չէ չորջուռն Զան-  
չեանի անունով ընթերցարան բանալու . դադա-  
մարը , արդէն նուիրատուութիւններ սկսած են  
հաւաքուիլ այդ նպատակով, եւ ի հարկէ այդ  
ձեռնարկը կը յաջողի : »

## ԳՈՐԾԻ ՄԱՐԴԻԿ

ՊՈՒՍԱՆԻ ԲԱՐՔԵՐ

Բ .

ՇԱՐ . (\*)

Սարըլըլըքեան Մարտիրոս աղա Պոլիս հաս-  
նելէն զիւ ետքը կորսնցուցած էր իր մայրը ,  
որուն հետ եկած էր Շաղի-Պարախարէն ու  
հաստատուած Բերայի մէջ : Այդ մասը մեծ հա-  
րուած մը եղաւ . իրեն համար , Հիւանդութեան  
միջոցին բժիշկ ու զեղ արդէն բուսական դրամ  
կորցած էին իր քսակէն , Դ. հիմակ թաղումի  
ու դերեզմանոցի ծախքը կուգար բարդուիլ  
անոց վրայ , Բերայի թաղական խորհուրդ  
մանաւանդ հոյակաւոր էր մոռնալու մասին  
իւր ծայրայեղ սակայիններովը եւ Մարտիրոս  
աղա սոսկումով կը մտածէր որ թերեւ 30—40  
ոսկիի պիտի նստէր մօրը թաղումը :

—Տարի մը առաջ իր քաղցին մէջ չէ՞ր կըր-  
նար մեռնել , կը մտածէր , յուսահատ չըջնելով  
սննհակին մէջ :

Առտուն կանուխ գացեր էր Ս . Երրորդու-  
թեան եկեղեցին որպէսզի թաղական խորհուր-  
դի անդամներուն հետ բանակցի թաղումի մա-  
սին , բայց ոչ ոք հոն էր այդ ժամուն : Հիմա ,  
իր տանը մէջ , կը սպասէր բարապարին որ  
խոստացած էր պէտք եղած տեղեկութիւնները  
տանել եւ զաւ իրեն իմաց տալ : Սպասելով

(\*) Տես «Անահիտ» , Բ . Տարի , Թիւ 6—7—8